

SOCIAL ANSVARLIGHED – EN FOLKESAG

Steen Clausen

and similar papers at core.ac.uk

provided by Tidsskrift

konfliktmægler og underviser har arbejdet med mennesker og menneskers fællesskaber i mange år. Han har de seneste 15 år arbejdet med grupper i konflikt og benytter denne artikel til – på denne baggrund – at præsentere grundlaget for Institut for Diapaxis og for 4 centrale modeller, som er skabt ud af praksis. Den røde tråd i arbejdet med konflikter og kriser har altid været at skabe rum og mulighed for, at mennesker tager ansvar – for sig selv og sine sociale relationer.

1. Indledning: Social ansvarlighed

Begrebet social ansvarlighed betyder for mig menneskets evne til at tage ansvar for sig selv og de fællesskaber, som mennesket lever i, lever af og lever med. Dermed går jeg direkte ind i det menneskelige fællesskab og forbigår her det sociale ansvar, som organisationer, virksomheder og stater arbejder med.

Menneskets evne til at leve i fællesskaber er naturskabt, fordi mennesker udvikles og lever i kraft af sine fællesskaber. Ikke blot fællesskaber med andre mennesker, men direkte i fællesskab med naturen. Uden luft, jord, vand og varme eksisterede mennesket ikke. Det sociale ansvar er derfor i min optik menneskets medfødte evne og mulighed for at tage ansvar og deltage i fællesskaber, lige fra familie-fællesskabet med det måske vigtigste formål at opfostre og opdrage børn til menneskers globale fællesskab. Ikke som et juridisk system eller andet overordnet system, men som et levende grundlag for den enkeltes liv.

Når rammerne gør det muligt at udvikle den enkeltes potentiale, udfoldes den sociale ansvarlighed i et levende værdsættende og bæredygtigt fællesskab.

1.2. Livet og fællesskaberne

Livet udfolder sig på godt og ondt i de fællesskaber, som vi vokser op i. Fællesskaberne livet igennem præger os og betyder noget for os.

Det er i og omkring familien, at vores grundlæggende mønstre lægges.

- Mønstre omkring frihed og undertrykkelse.
- Mønstre omkring autoriteter og autonomi.
- Mønstre omkring vold og ikke-vold.

Senere i livet kommer kammerater og venskaber ofte i tilknytning til skoleforløb, teenagealder og modningsperioder.

De grundlæggende mønstre skabes gennem de handlinger, som vi i begyndelsen af vores liv ser og tager til os. Vores mønstre skabes særlig gennem den kærlighed eller manglende kærlighed, livet byder os.

- Bliver jeg anerkendt og set som den jeg er?
- Er der anerkendende rammer for udfoldelse af mine potentialer?
- Krænkes jeg gennem undertrykkende rammer eller direkte med vold eller psykisk vold.

Så vores identitet, selvværd, tryghedstrang og frihedstrang skabes og udvikles i disse nære relationer. De skabes grundlæggende i den tætte familie under opvæksten. Senere udfolder de sig i alle de relationer, som vi indgår i.

1.3. Om det vi siger, tænker og gør i og om fællesskabet

Det vi siger, tænker og gør i og omkring vore fællesskaber, er grundlæggende menneskelige aktiviteter. Her arbejder jeg med 3 begreber, som beskriver individ og fællesskab.

*Diapraxis*¹ – vor umiddelbare praksis – det vi gør sammen – det handler om

- At skabe noget sammen og at dele erfaringer
- At udforske sig selv og verden gennem praktisk samarbejde
- At have mod til at fastholde muligheden for fælles tilstedeværelse og samarbejde

*Dialog*² – direkte gennem ord – det vi siger til hinanden – det handler om

- At tale sammen og dele viden
- At udforske sig selv og verden gennem samtale
- At have mod til at fastholde samtalens mulighed som et alternativ til konflikteskalering og vold.

1 Diapraxis stammer fra Lissi Ramussens afhandling: (1997): Dialog og diapraxis mellem kristne og muslimer.

2 Ordet dialog bruges her ikke for samtale, men i den dybere betydning som dialogisk filosofi tillægger udtrykket dialog. Især hos Martin Buber og William Isacs.

*Diasent*³ – din umiddelbare væren – det du tænker om dig selv og den anden – det handler om

- At være til stede sammen i fællesskab
- At udforske sig selv og verden gennem refleksion og være i dialog med egne lidenskaber, følelser og sårbarheder
- At have mod til at favne og omfavne.

Ved at arbejde med disse 3 elementer udfoldes bevidstheden om individet og fællesskabet. Relationer mellem individerne mellem individ og fællesskab og individets selvopfattelse.

2. Praxis, forskning, teori og undervisning

Jeg er uddannet jurist, men har gennem 20 år som privatpraktiserende advokat og politisk/juridisk rådgiver for græsrodsbevægelser arbejdet med mennesker, fællesskaber og samfund. Efter at have solgt min praksis har jeg de sidste 12 år især arbejdet som konfliktmægler og undervist/trænet vordende konfliktmæglere i Center for Konfliktløsning og på Københavns Universitet. Jeg har ledet utallige vanskelige dialoger mellem enkeltpersoner og fællesskaber. Jeg har siden 1996 haft tilknytning til og arbejdet med græsrodsbevægelser i det tidligere Jugoslavien. I marts 2006 etablerede jeg med 3 kollegaer Institut for Diapaxis.

I min praksis har jeg orienteret mig væk fra juraen og ind i filosofien, psykologien og de gamle skrifter i kristendom, buddhisme, islam og hinduisme. Det har givet mig forståelse for, hvad der udfolder sig mellem mennesker, som ønsker forandring, udvikling eller er plaget af kriser og konflikter. Og forståelse for at det enkelte menneskes liv og livsudfoldelse er indlejret i de talrige fællesskaber, som mennesker bevidst og ubevidst lever i og med. Dermed får begrebet »social anerkendelse« en indre dimension og bliver en udfordring og et ansvar for alle mennesker.

Denne orientering har ført til en forståelse af sammenhænge, som de nedenfor anførte modeller giver udtryk for. De bruges i undervisning og som særlige input i dialoger og mæglinger for at skabe forståelse for mønstre og sammenhænge.

Jeg vil starte med at præsentere nogle få af de forskere og filosoffer, som på det seneste har inspireret mig i arbejdet med mennesker.

3 Dette udtryk skyldes mig. Det er skabt ud fra det engelske udtryk »to be present« og rummer det nærvær og den refleksion og de tanker, som den enkelte gør sig om sig selv i fællesskabet og om fællesskabet som sådan.

Jeg vil starte med Kirsten Hastrup, der i bogen *Det Fleksible Fællesskab*⁴ rammer ind i den samme opfattelse, når hun arbejder med kulturbegrebet.

Mennesker er aldrig alene; de er sociale i meget grundlæggende forstand. De kan være ensomme og bo for sig selv naturligvis, men ethvert barn fødes ind i en verden, som allerede er befolket. Den sociale afhængighed siger ikke noget om mængder og målestok, kun om nødvendige sociale relationer, betydningsladet allerede fra begyndelsen (side 14).

Her rammer Kirsten Hastrup ind i den for mig helt centrale opfattelse af mennesket og menneskets potentialer. De udvikles – på godt og ondt – i de sammenhænge, hvor vi vokser op, vores vennekreds, vore kollegaer og de samfund, som vi er og bliver en del af. Deraf følger jo udfordringen og ansvaret for os alle, ligesom ansvarets følgesvende skyld og skam kan indfinde sig.

Pointen er blot, at verden ikke er og ikke kan være et neutralt vidensobjekt for mennesker, fordi den altid er »forforstået« på en eller anden måde. Forforståelser er en del af individets dannelse – ligesom evnen til at se ud over dem er det (side 14).

Dette afsnit siger det vigtige om mennesker og menneskelige relationer. De kan ikke iagttages objektivt. De påvirkes som i den nyere fysik af den, der iagttager, og af den forforståelse, som vi alle har – uanset vore faglige og videnskabelige kompetencer og kunnen – når det gælder mødet med andre mennesker og deres relationer. Kirsten Hastrup rører videre ved menneskets evne til at skabe ny forståelse til erstatning af forforståelse. I yderste konsekvens betyder det jo, at der altid er et håb til at erstatte det håbløse.

Mennesket er i udgangspunktet et socialt væsen, som kommer til verden i relation til andre mennesker og som skaber betydning. Både af den ene og den anden grund er mennesket en del af et praktisk og et sprogligt fællesskab.

Ud over socialiteten har mennesker også verden til fælles, men de lever højst forskelligt i den; de materielle vilkår varierer kolossalt, ligesom verdensbilleder og forventningshorisonter.

Mennesker er udspændt mellem et alment kulturelt forhold – nemlig evnen til at forestille sig hinanden – og mere specifikke måder at forestille sig verden på (side 14-15).

4 Kirsten Hastrup (2004): *Kultur – Det fleksible fællesskab*. Forlag: Univers. Citaterne er fra side 14-15.

Disse citater demonstrerer, at mennesker ikke blot er en del af de nære fællesskaber og fællesskaber med personlig kontakt. Nej, verden og verdensopfattelser er også en del af livet. Det globale og det globale ansvar opstår, når vi forestiller os, hvordan det må være at leve i en helt anden verden og med helt andre kulturelle og materielle vilkår. Dermed påvirkes vi og bliver inddraget i spillet om accept, anerkendelse og værdsættelse og dets følgesvende skyld og skam.⁵

Peter Berliner og Mirjam Høffding Refby skriver i indledningen til *Fællesskaber – en antologi om community psykologi*⁶:

Området community psykologi udforsker, hvorledes kontrol, beslutningsprocesser og social støtte finder sted i en livssammenhæng (side 17).

Jeg tænker, at denne forskning må være særlig vigtig i vestlige samfund, hvor staten gennem kontrol og social støtte udviser social ansvarlighed. Den sociale ansvarlighed udvises på en sådan måde, at kontrol, mistillid og marginalisering ofte er følgesvende. Den sociale ansvarlighed, som mennesker udviser sammen i fællesskab, baserer sig umiddelbart på tillid og medfølelse. Mennesker inkluderes i dette fællesskab, medens marginaliseringen let bliver en ekskludering. Måske er det ikke tilfældigt, at mennesker i gennemorganiserede samfund individualiseres og fjerner sig fra naturlige fællesskaber, hvorved en række følgesygdomme som stress, rodløshed og ansvarsløshed udfolder sig.

Psykologiens genstand er dermed ikke en forudsat personlighed løsrevet fra situationen, men netop personen i sin bestemte livssammenhæng (personen-i-sammenhængen) (side 17).

Mennesket må forstås ikke blot i sin person og personlighed, men i høj grad som produkt af de sociale sammenhænge, som det udfolder sig i og med. Det er livssituationen og livssammenhængen, som denne del af psykologien lukker op for at forstå.

5 Udfordringen er den, som Søren Kierkegaard så glimrende skildrer i *Kærlighedens gerninger* (1962, side 75.):den lader alle forskelligheder bestå, men lærer evighedens ligelighed. Den lærer at enhver skal opløfte sig over den jordiske forskellighed Om det så var den, der står øverst, om det så var kongen, han skal løfte sig over ophøjethedens forskel, og tigteren skal opløfte sig over ringhedens forskel. Kristendommen lader alle jordelivets forskelligheder bestå, men i kærlighedsbudet, i at elske næsten, er netop indeholdt denne ligelighed i at opløfte sig over jordelivets forskellighed.

6 Peter Berliner (red.) (2004): *Fællesskaber – en antologi om community psykologi*.

Community psykologien fokuserer på transaktionen mellem person, de sociale forhold og materielle omgivelser (p.18).

Community psykologi er som fagområde aktivt handlende, både som forskning og som baggrund for intervention, idet den beskæftiger sig med ændringsprocesser af konkrete problemer, som mennesker oplever i deres daglige livspraksis (side 36).

Her flyttes fokus også til relationen mellem personer, de sociale forhold og materielle omgivelser. Psykologien forlader også det mere objektive stadium og må gå aktivt handlende ud sammen med de mennesker og de fællesskaber, som mennesker lever med. Derved får etiske spørgsmål en mere central betydning – fordi jeg med viden og erfaring går ind i andres fællesskaber og arbejder direkte med mennesker.

Jeg vender mig derfor til K.E. Løgstrup. Susanne Balle har på fremragende måde beskrevet den etiske grundholdning som den danske filosof K.E. Løgstrup lægger for dagen. Jeg citerer følgende fra Susanne Balle: *Løgstrup og den etiske fordring*:

Etik er for Løgstrup ikke en række læresætninger eller en fasttømret teori, men derimod noget, som udspringer af det liv, vi lever i fællesskab med hinanden. Løgstrup smider ikke kristendommen væk ved at se på etik ud fra filosofiske analyser, men han ønsker at fremdrage nogle helt grundlæggende fænomener – såsom tillid – der er fælles i den menneskelige tilværelse.

Løgstrup beskriver, hvordan den etiske fordring på afgørende vis hænger sammen med forholdet mellem mennesker. Fordringen er det tavse krav om, at vi skal tage vare på hinanden. Det skal vi, fordi vi er prisgivet hinanden. Umiddelbart tror vi mennesker, at vi lever vort liv adskilt fra andre, og at vore liv kun rører ved hinanden momentant.

Sådan mener Løgstrup ikke, at det forholder sig. Han synes derimod, at det er tydeligt at se, at mennesker lever i et dybt afhængighedsforhold til hinanden, fordi det enkelte jeg i samværet med et andet menneske altid befinder sig i en position, hvor dette jeg har en indvirkning på en andens liv, lige så vel som andre har indvirkning på mit. Graden af påvirkning kan befinde sig på et bredt spektrum, hvor det i den ene ende kan dreje sig om at skabe en god eller dårlig stemning i for eksempel mødet med kasseekspedienten.

Det kan også dreje sig om en langt mere dybdegående påvirkning, hvor »jeg« holder et andet livs skæbne i mine hænder, som det for eksempel er tilfældet med den voksnes forhold til barnet. Løgstrup skriver, at jegets blotte holdning er med til at bestemme, om den andens verden bliver lys eller mørk, truende eller tryk, og på den måde besidder »jeg« og alle andre en magt, som skal forvaltes. Vi står med valget om at drage omsorg eller ødelægge. Erkendelse af at jeg i en el-

ler anden udstrækning er medbestemmende over den andens liv, fører til konklusionen om, at jeg skal varetage det liv, jeg står over for, fordi mine handlinger her og nu ikke kan godtgøres senere – hverken af mig selv eller af andre.

Fordringen giver intet regelsæt for, hvordan jeg præcist skal handle over for mit medmenneske. Det må afgøres fra situation til situation, men der er dog en ramme for, hvordan fordringen skal imødegås. Når min handlen skal være at drage omsorg for det andet menneske, så må det betyde, at jeg bliver nødt til at handle uselvvisk og til den andens bedste. Jeg kan altså ikke handle efter forgodtbefindende men skal derimod tage udgangspunkt i den anden person.

Det er ikke det samme som at opfylde den andens ønsker. En sådan handling er ikke nødvendigvis godhed men i stedet ofte eftergivenhed, hvilket blot er ansvarsløs handlen. »Jeg« skal derimod selv ud fra min livsforståelse finde frem til, hvad der er til det bedste for den anden. Det medfører dog den risiko, at »jeg« påtager mig for meget ansvar, for her kan man ende i den grøft, der hedder: 'Jeg alene ved bedst'.

I den situation, hvor jeg ønsker at lave den anden om, udviser jeg hensynsløshed. Løgstrup skriver derfor, at når man vil handle til den andens bedste, så skal »jeg« være villig til at lade den anden bestemme over sig selv. Mit medmenneskes selvstændighed må jeg ikke pille ved.

Til dette vil jeg føje nogle centrale citater fra bogen: *Den etiske fordring* (1962):

At vort liv med og mod hinanden består i, at den ene er udleveret den anden, betyder, at vore indbyrdes forhold altid er magtforhold. DEN ENE HAR MER ELLER MINDRE AF DEN ANDENS LIV I SIN MAGT (side 65).

Med andre ord, er det ugørligt at slippe for at have magt over det andet menneske, vi har med at gøre (side 65).

Fordi der er magt i et hvilket som helst forhold mellem mennesker, er vi altid på forhånd spærret inde – i den afgørelse, om vi vil bruge magten over den anden til hans eller vort eget bedste (side 66).

K.E. Løgstrup er vel den danske filosof, som mest har beskæftiget sig med relationerne mellem mennesker. Hans banebrydende bog om de suveræne livsytringer fra 1962 går netop ind og gør tillid, barmhjertighed, oprigtighed til noget ethvert menneske iboende. Dermed gør han menneskers fællesskaber til noget helt centralt for menneskers udvikling. Han tillægger begrebet magt en helt ny dimension ved at bygge menneskers magt over hinanden på tillid og ikke på frygt. Det har for mig i den videre proces med menneskers

kriser og konflikter stået lige så centralt som Axel Honneth senere kom til at gøre det.

Af den elementære afhængighed og umiddelbare magt udspringer fordringen om at tage vare på det af den andens liv, der er afhængigt af én, og som man har i sin magt, idet det dog ud fra samme fordring er udelukket, at varetagelsen nogensinde kan bestå i for den andens skyld at tage hans selvstændighed fra ham. ANSVARET FOR DEN ANDEN KAN ALDRIG BESTÅ I AT OVERTAGE HANS EGET ANSVAR (Løgstrup, 1962, side 39).

På samme måde som Axel Honneth både taler om krænkelse og anerkendelse i fællesskaber, således taler K.E. Løgstrup om tillid og mistillid, om destruktive affekter og reaktive følelser gennem følgende tre citater:

Tillid, oprigtighed og barmhjertighed avler nye muligheder for den anden og en selv. De holder fast i tilværelsens karakter af mulighed. Mistillid, uoprigtighed og ubarmhjertighed tenderer i retning af at berøve tilværelsen, den andens og ens egen, dens karakter af mulighed og gøre den til et tvangsforløb» (Løgstrup, 1996, side 24).

»Tillid er en mulighedsvedligeholdende mulighed. Mistillid er en mulighedsophævede mulighed« (Løgstrup, 1996, side 24).

»Tale sammen kan vi kun i tillid til, at det sagte bliver taget op som det er ment. Er vi på vagt overfor hinanden, snylter mistænksomheden på tilliden.

Uden medlidenhedens og barmhjertighedens mulighed ville vi ikke forstå det andet menneskes vanskeligheder» (Løgstrup, 1996, side 25).

C.G. Jung skriver i *To skrifter om analytisk psykologi* (2001) om relationerne mellem jeget og det ubevidste:

Man kommer vel sandheden nærmest, hvis man forestiller sig, at vores bevidste og personlige psyke hviler på det brede fundament af en nedarvet og almen åndsdisciplin, der som sådan er ubevidst, og at vores personlige psyke forholder sig til kollektivpsyken som individet til samfundet.

Men på samme måde som individet ikke blot er et helt igennem enestående og isoleret, men også et socialt væsen, således er heller ikke den menneskelige psyke blot et enkeltstående og helt individuelt, men også et kollektivt fænomen (side 154).

Jung fremhæver her to forhold omkring det individuelle menneske. På den ene side er det individuelt – enestående og isoleret, men på den anden side må vi se i øjnene at det både er et socialt væsen, og at dets psyke også er et kollektivt fænomen. Dermed er det jo tilkendegivet, at menneskets forståelse af mennesket og dets udvikling ikke blot er et individuelt anliggende, men også inddrager det sociale og det kollektive bevidste og ubevidste.

Både materielt og bevidsthedsmæssigt er hvert menneske således et unikt og enestående væsen, samtidig med at det er indlejret i en kollektiv verden. Med den tiltagende individualisering, der sker samtidig med den materielle globalisering, glemmer vi den kollektive bevidsthed – det kollektive hav – som jo netop er den fælles menneskelige grund og som gør, at vi trods sprog og materielle barrierer kan mødes i fællesskaber med mennesker overalt.

3. Modeller anvendt i praksis

Jeg har arbejdet som konfliktmægler og procesleder gennem mange år. Der til kommer undervisning i konfliktåndter, konfliktmægling og ledelse af processer med mange parter involveret. Det er nogle erfaringer herfra, som viderebringes.

Modeller er invitationer til samtale og refleksion. Det er i den ånd, de også fremlægges her. Modeller udvikles hele tiden, for at de kan bidrage til indsigt i de problematikker og udfordringer, som vi arbejder med.

Sammen med deltagerne skaber vi et rum, hvor folk kommer til at tænke anderledes om sig selv og de andre. Sammen med dem sætter vi fokus på

- Hvad gør vi? – alene og sammen
- Hvad siger vi? – til hinanden
- Hvad tænker vi? – om os selv og de andre

Gennem dette arbejde tages afsæt til at tænke nyt om sig selv og de andre. Det skaber i sig selv nye relationer mellem mig og den anden (de andre):

Diapaxis

Vi ser sammen på deltagernes praksis og tager gode og dårlige sider af praksis i øjesyn. Vi arbejder med konstaterede kriser og konflikter, og sammen tager vi visionen om et værdsættende fællesskab i øjesyn.

Dialog

Sammen ser vi på kommunikationen eller den manglende kommunikation. Det kan føre til håb om dialog i samarbejdet.

Diasent

Her finder vi et særlig vigtigt fokus, der handler om, hvad folk tænker om sig selv, om hinanden og det fællesskab som de deltager i. Det kan føre til erkendelse og ny forståelse af sig selv, den anden og af fællesskabet.

I vore modeller falder det, vi gør, og det, vi siger til hinanden, ofte sammen i et punkt, medens det, vi tænker om os selv og de andre, udgør det andet punkt:

Hvad gør vi (og siger)?

Hvad gør det ved os (bevidstheden)?

Og omvendt

Kort sagt arbejdes der med sammenhængen mellem det, som sker i vores bevidsthed, og vore handlinger. Dette sker – når vi går rundt i modellerne – gennem en stedse spørgen til:

Hvad gør du?

Hvad gør det ved dig?

Hvad sker der i dig?

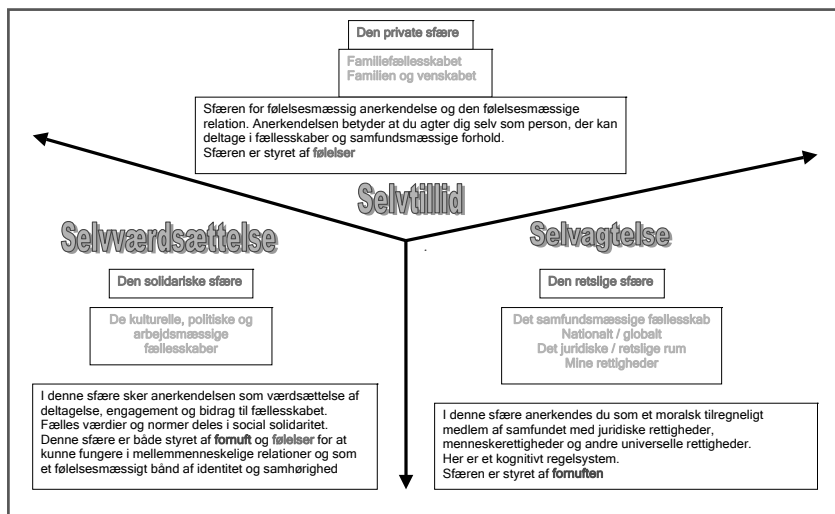
Hvad har du så lyst til at gøre? – eller hvad gør du så?

Og så kan vi bevæge os mentalt over på den anden side og forsøge på samme måde at se verden sådan, som verden ser ud for de andre. Det kan være en stærk og vanskelig øvelse, men lykkes det, kan der ske en befrielse fra de billeder, som jeg selv havde om den anden.

Derved sættes fokus på mig og mine handlinger i fællesskabet. Og ikke bare på mine handlinger og andres handlinger som årsag og virkning. Vi ser, at årsagen til handlinger og tænkning også ligger i mig selv og egentlig ikke skyldes andre.

Alle modeller kan enten tegnes eller vises i overhead. Men den bedste brug af modellerne gøres, når de i stor størrelse lægges ud på gulvet i midten af kredsen af deltagere, der efter modellens præsentation inviteres ind i modellen og flytter sig rundt i modellen i overensstemmelse med de tanker og associationer, som modellen giver anledning til.

3.1 Fællesskaber for anerkendelse og krænkelse. Kampen om anerkendelse⁷

Denne model er inspireret af læsningen af Axel Honneths bog *Behovet for anerkendelse* fra 2003. Jeg har forsøgt at forenkle det til tider vanskelige stof og gjort en enkel model med den formidling, som følger nedenfor.

Denne model bruges i undervisningen for at skabe en dybere forståelse for, at udviklingen af menneskers potentiale på den ene side i høj grad beror på dets evne til at tage ansvar for sig selv og for sine sociale sammenhænge, samtidig med at det også i høj grad er prissgivet og må leve med de vilkår, som de sociale sammenhænge skaber og byder. Det kan netop være, at erkendelsen af det sidste kan føre til, at potentialer udvikles, fordi bindingen til uretfærdighed afvikles og erstattes af taknemmelighed og ydmyghed på menneskets indre planer, således at den psykiske binding til uretfærdigheden ophører, medens den ydre kamp for retfærdighed kan fortsætte.

Præsentationen af modellen starter med en præsentation af Axel Honneth og hans filosofi. Derefter fortælles om vores identitet. Modellen lægges ud med de tre rum, og du bevæger dig fortællende rundt med vægt dels på anerkendelsens betydning og dels på krænkelsens betydning.

Den private sfære. Vi starter med den private sfære, familiefællesskabet og venskabet. Selvtilliden skabes her som den basale identitet livet igennem. Den rummer også mulighederne for udviklingen af

⁷ De følgende 4 modeller er i farver og kan hentes ned fra www.diapaxis.org.

de potentialer, som nu er blevet den enkelte til del. Men den rummer også mulighed for forkrøbling gennem krænkelser og den manglende anerkendelse.

Den solidariske sfære. De arbejdsmæssige, politiske og kulturelle fællesskaber. Her sættes fokus på kammerater og arbejdspladser. Nu-værende og tidligere. Det er her værdsættelse har sin store betydning, og hvor krænkelser kan ødelægge så meget. Deltagerne opfordres til at bringe egne eksempler ind, allerede under præsentationen. Men underviseren må og kan også bringe egne eksempler på banen. Det gælder i alle tre rum.

Den retlige sfære. Det samfundsmæssige fællesskab – nationalt/globalt. Det juridiske/retlige rum. Mine rettigheder som borger nationalt og internationalt.

Her føler de fleste, at de er dækket ind i det danske samfund, selvom de på den anden side må erkende, at der i Danmark findes grupper af mennesker, som helt eller delvist krænkes i dette rum. Det kan være flygtninge, indvandrere eller grupper med lav status som sigøjnere. Og i andre lande kan det se helt galt ud. Men hvad med terrorister – for slet ikke at tale om mennesker, som er mistænkt for at være terrorister? De er vel næsten retsløse – også i det danske samfund?

Axel Honneth kan være vanskelig at læse. Nedenfor finder du en kort oversigt over hans teori. Den er selvfølgelig fortolket af mig, ligesom modellen er skabt af mig. Men det giver god mening, når vi arbejder med det sociale ansvar og med at skabe forudsætninger for, at mennesker tager ansvaret for udviklingen af det sociale ansvar på sig.

Nedenstående tekst ledsager modellen, når den præsenteres.

Menneskets identitet skabes gennem dets tilhørsforhold til tre fællesskaber:

- A. *Den private sfære* – familien og venskabet
 - a. Her udvikles selvtillid gennem
 - i. Anerkendelsen som en følelsesmæssig kontakt i intime relationer – kærlighed⁸ kunne være kodeordet

8 Kærlighed forstås her mere som næstekærlighed i den forstand, at »den anden« gerne må være her og udfolde sig, fordi du med din tilstedeværelse er med til at skabe et »rum«, som fyldes af respekt, tillid og anerkendelse.

- ii. Kærlighed og venskab udgør den følelsesmæssige anerkendelse, som sætter individet i stand til at udtrykke sig selv og agte sig selv som en person, der kan deltage i nære fællesskaber og samfundsmæssige forhold
- iii. Kærligheden skiller sig ud, fordi kærligheden skaber forudsætningen for at træde ind i relationen til andre som et jeg/du forhold
- iv. Denne sfære er styret af følelser.

B. Den retlige sfære – det juridiske/retlige rum – mine rettigheder

- a. Her udvikles selvagtelsen gennem
 - i. Anerkendelsen gennem at være agtet som et moralsk tilregneligt medlem af samfundet
 - ii. Samfundets anerkendelse af personen som en person, der har juridiske rettigheder og konkrete menneskerettigheder og andre universelle menneskelige rettigheder
 - iii. Denne sfære har et kognitivt regelsystem og er styret af fornuften.

C. Den solidariske sfære – de kulturelle, politiske og arbejdsmæssige fællesskaber

- a. Her udvikles selvværdsættelsen gennem
 - i. Anerkendelsen som værdsættelse af deltagelse og bidrag til fællesskabet og af præstation og evner i fællesskabet
 - ii. Fælles værdier og normer deles i social solidaritet og giver et grundlæggende personligt selvværd
 - iii. Anerkendelsen sker igennem personen og gruppen og deltagelsen i andre fællesskaber og i samfundet, hvor personens deltagelse og engagement bliver anerkendt
 - iv. Denne sfære er både styret af fornuft og følelser for at kunne fungere i mellemmenneskelige relationer og som et følelsesmæssigt bånd af identitet og samhørighed.

I de tre sfærer udfolder anerkendelsen og krænkelsen sig.

Den sociale anerkendelse betyder en gensidig respekt for alle andre mennesker, både hvad angår deres særheder og ligheder, og bruges i dag også til at karakterisere sådanne former for værdsættelse af fremmede livsformer, som typisk opstår på baggrund af en samfundsmæssig solidaritet.

Hvis den sociale anerkendelse udebliver, ledsages dens udeblivelse – foragten – nødvendigvis af en følelse af et truende personlighedstab, og ofte ledsages foragten af skam, vrede eller harme.

Begrebet anerkendelse bliver først og fremmest brugt til at betegne den form for kærlig kontakt og omsorg i den private sfære, hvis empiriske forbillede er moderens forhold til sit barn.

Den sociale værdsættelse kan både søges i små militaristiske grupper, hvis æreskodeks er behersket af en voldspraksis, og i et demokratisk samfunds offentlige arenaer.

Om Krænkelser

Hver af de tre sfærer har sin særlige form for foragt og krænkelse;

1. Moralske krænkelser som berøver en person den sikkerhed at kunne råde over sin krop. Honneth taler her om alvorlige krænkelser, hvor selvtiltiden trues eller ødelægges gennem fysisk mishandling, tortur og voldtægt. Men også mindre kropslig krænkende adfærd kan få identiteten til at briste og en svag selvtilid til at bryde sammen.

2. Moralske krænkelser, hvis egenart består i at foragte personers moralske tilregnelighed. Her taler Axel Honneth om de krænkelser, der virker gennem bevidste forsøg på vildledning og bedrag. Der kan også være tale om den diskriminering, jeg som person eller som gruppe bliver udsat for. Der kan i svære tilfælde også være tale om retlig diskriminering.

Foragten viser sig ved at den anerkendelse, som jeg søger at opnå og kæmper for afvises. Foragten er således passiv, som manglende respons på en anmodning, medens krænkelsen er aktiv.

3. Moralske krænkelser hvor det gennem ydmygelse og respektløshed bliver gjort klart for en eller flere personer, at deres evner ikke nyder nogen anerkendelse. Her taler Axel Honneth om den foragt og krænkelse, som viser sig ved ringeagt, hvormed andre tilkendegiver, at jeg er ligegyldig i det sociale fællesskab. Jeg har ingen betydning for fællesskabet. Det er følelsen af at have betydning i det konkrete sociale fællesskab, som krænkes. Her går rækken af typiske eksempler fra det harmløse tilfælde af ikke at hilse til det massive tilfælde af stigmatisering.

3.2. Moral og identitet

Honneth skriver (2003):

Menneskelige væsner kan derfor krænkes på disse bestemte måder, som vi kalder »moralske«, fordi de skylder deres identitet opbygningen af et praktisk selvforhold, som fra første øjeblik er henvist til medhjælp og bekræftelse fra anden side (side 90).

Berøvet alle sine negative bestemmelser betegner moralen indbegrebet af de indstillinger, som vi er forpligtet til gensidigt at indtage for i fællesskab at sikre betingelserne for vores personlige identitet (side 90).

At værdsætte hinanden symmetrisk vil sige, at man gensidigt betragter hinanden i lyset af værdier, som lader den andens evner og egenskaber fremstå som betydningsfulde for den fælles praksis. »Symmetrisk« betyder, at hvert subjekt uden nogen kollektive trindelingen har en chance for i kraft af sine egne præstationer og evner at se sig selv som værdifuld for samfundet (side 151).

Her ser vi tydeligt, at tankegangen hos Honneth ikke er så forskellig fra tankegangen hos Løgstrup. Deres formuleringer er dog vidt forskellige, når vi tager de originale udtryk i deres bøger.

3.3. Tilbage til modellen

I arbejdet med modellen foretages en fælles vandring rundt i denne. Vi kommer nu til den solidariske sfære:

Den solidariske sfære. Her starter vandringen typisk i den solidariske sfære. Det er her vi snakker om arbejdspladsen, tidligere arbejdspladser og får en samtale om, hvad der er anerkendende adfærd og hvad der en krænkende adfærd nu og tidligere. Det kan også være starten på snakken om, hvad der kunne være godt for at fremme et værdsættende miljø. Og hvad et anerkendende miljø og kultur kunne føre til af engagement og bidrag til fællesskabet. Fælles værdier og normer kan også udforskes her.

Den private sfære. På det tidspunkt hvor følelser kommer på banen, kan det være nyttigt at bevæge sig ind i den private sfære og finde mønstre og tankegange, som har deres rod i opvæksten og familiens traditioner og kultur. Herved kan samtalen både komme til at handle om, hvorledes privatsfæren – det nuværende familieliv – har indflydelse og spiller sammen med arbejdslivet.

Den retlige sfære. Her kan dels drøftes de juridiske rettigheders betydning og betydningen af rettighederne i familieliv og arbejdsliv. Men samfundsmæssige og globale holdninger kan også sættes i spil med mønstre, som kan stamme fra den private sfære eller fra den solidariske sfære. På den måde kommer vi rundt om mange ting.

Modellen er rigtig god til at sætte identiteten og dens sammenhæng på banen i de forskellige fællesskaber, som den enkelte tager del i. Den egner sig desuden til at drøfte, hvordan man kan forholde sig til de krænkelser

af identiteten, som sker, når jeg ekskluderes fra fællesskaber eller når jeg inkluderes.

Modellen er med til at anskueliggøre, at den individualistiske basis, som mange i dag lever i og må nøjes med, nu har nået et punkt, hvor fællesskab og anerkendelsen får ny betydning.

Dermed sættes anerkendelse og værdsættelse igen på dagsordenen. Den foragt og krænkelse, som fællesskaber kan betyde, må vi overvinde – ikke ved at forlade fællesskaber som sådan, men ved at arbejde med at udvikle det anerkendende og værdsættende miljø i vore fællesskaber.

4. Det menneskelige fællesskab

I dette perspektiv arbejdes der med fællesskaber, der kan befinde sig forskellige steder på en vej *mellem vold og ikke-vold* og *mellem frygt og kærlighed*. Spørgsmålet er på denne vej, *hvad gør jeg – og hvad gør det ved mig?*

Modellen bruges især i undervisning af socialarbejdere. Den kan være med til at skærpe bevidstheden om det daglige miljøskift, som de må leve med, og hvordan deres bevidsthed påvirkes af at bevæge sig fra det voldelige miljø til det ikke-voldelige miljø.

Modellen sætter også fokus på den dobbeltrolle, som mange socialarbejdere står i, ved på den ene side at være en del af systemet med regler og kontrol, hvor de er i frygtens univers – og ved på den anden side at arbejde med empati og omsorg, hvor de befinder sig i tillidens univers. Problematikken bliver særlig nærværende, når vi bevæger over i »den andens mukkasin« (borgerens), fordi det skaber en erkendelse af spændingsfeltet mellem socialarbejderens selvbevidsthed om at arbejde fra tillidens univers, medens den anden typisk oplever socialarbejderen som arbejdende fra frygtens univers. Derefter udspiller sig en spændende samtale om arbejdet.

Medens modellen lidt efter lidt lægges på gulvet – så man kan gå rundt i den – præsenteres den:

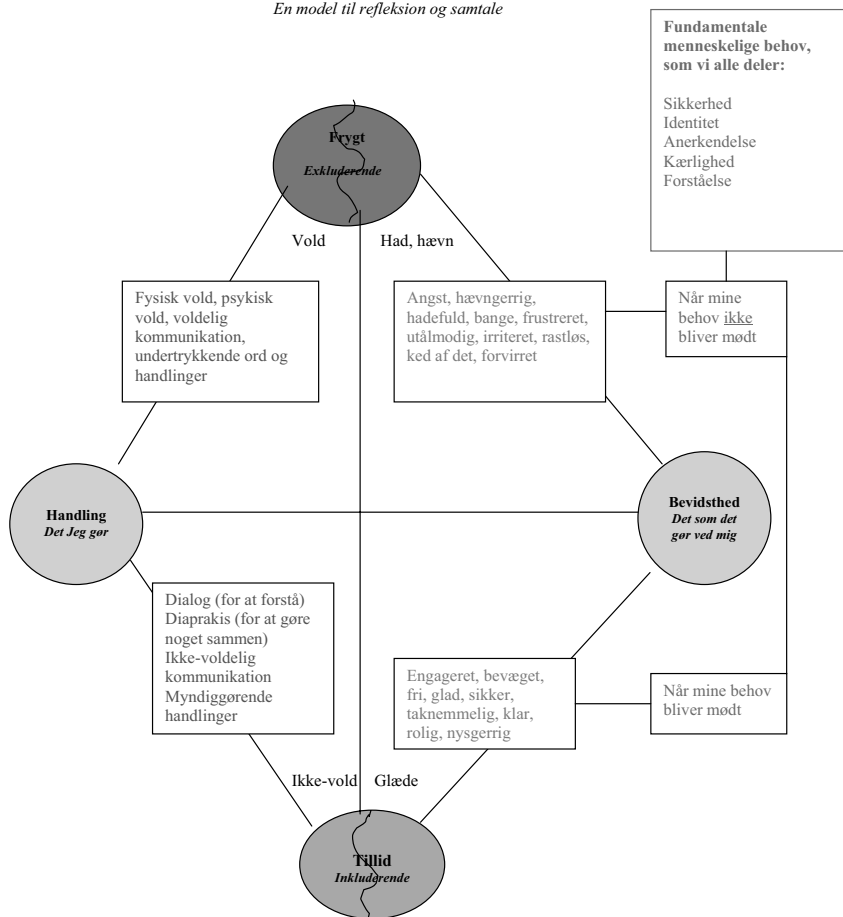
Modellen viser yderpunkter i den menneskelige adfærd og i den menneskelige bevidsthed.

På handlingssiden mellem den fysiske vold og ikke-volden findes de forskellige nuancer af adfærd. Forskellige former for krænkende eller anerkendende adfærd.

På bevidsthedssiden har vi yderpunkterne i had og hævn med glæden som modstykke. Også her finder vi mange mellemformer fra angst, frustration og irritation til engagement, klarhed og taknemmelighed. Nogle forskellige udtryk for mellemformer er anført i de fire bokse.

Det menneskelige fællesskab
 mellem vold og ikke-vold,
 mellem frygt og kærlighed
 hvad gør jeg og hvad gør det ved mig

En model til refleksion og samtale

Yderst til højre er der et felt, der øverst indeholder nogle fundamentale menneskelige behov. Dernæst et felt for hvad der sker, når behov ikke opfyldes og når de opfyldes.

Den, der præsenterer modellen, kan gå en tur i modellen med et enkelt eksempel, som deltagerne kender fra den virkelighed, som allerede er blevet udfoldet og som nu kan tydeliggøres og perspektiveres gennem modellen.

Fælles vandring: under snakken om modellen inviteres en deltager til at prøve at arbejde med i modellen. Derefter udfolder der sig en interessant samtale om, hvor og hvornår vedkommende oplever at være i de

forskellige rum og sammenhængen mellem dem. Hvad vedkommende gør for at forblive i glædens og tillidens rum? Det inkluderende rum. Og hvad der hindrer det? Det viser sig ofte, at det mentale arbejde med bevidstheden er det stærkeste og mest magtfulde, frem for blot at ændre adfærd.

Og ikke alene kan man tage sig selv i øjesyn i modellen. Man kan tage de andre i øjesyn og søge at forstå, hvad der rører sig hos dem, og hvad der hindrer at de tager ansvar.

Det kan være en stærk oplevelse at tage i øjesyn, hvad jeg gør og hvad det gør ved andre. Kort sagt hvilket spil har jeg gang i? Og hvor fører det hen? Og hvad kan jeg gøre for at ændre kursen?

Modellen er god til at vise sammenhængen mellem had og vold. Og sammenhængen mellem glæde og ikke-vold. Det er ofte nyt for deltagerne, at denne erkendelse også gælder for deres fællesskab og for deres tænkning. Det fører til et arbejde med bevidstheden, fordi vi jo ikke direkte er herre over andres handlinger, medens vi selv er herre over vores bevidsthed. De handlinger, som vi ønsker, der skal være i vores fællesskab – et værdsættende fællesskab – begynder derfor ofte med, at vi må arbejde med vores bevidsthed for at blive i tillidens rum, uanset hvilke handlinger andre fortager sig:

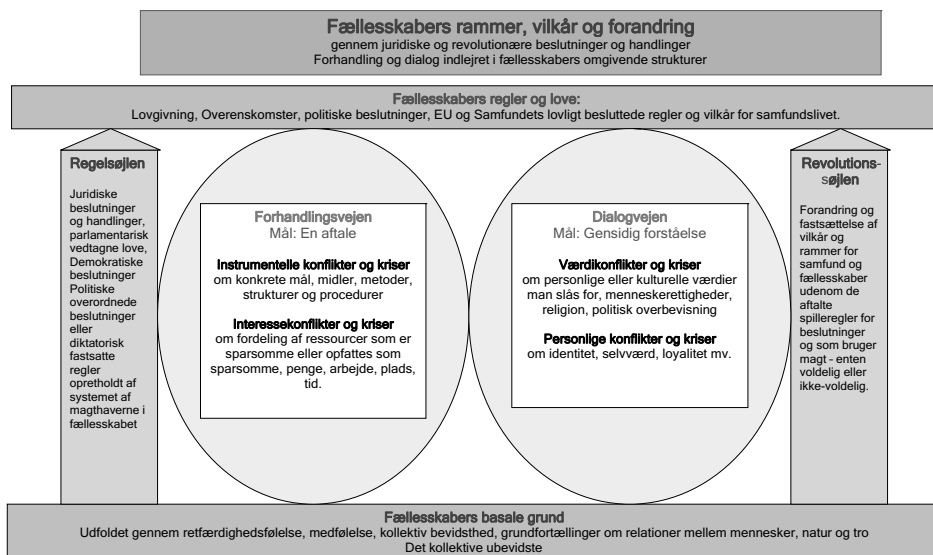
Der udfolder sig ofte en fælles erfaringsudveksling om, hvordan man så kan arbejde med sin bevidsthed for at flytte den umiddelbare reaktion på frygtens univers – som jo er hadet – til tillidens univers. Og på den måde arbejde hen mod handlinger i ikke-voldens univers.

Gennem forskellige konkrete eksempler og erfaringer, som udfoldes i modellen skabes håb om værdsættelse og anerkendelse.

5. Fællesskabers rammer, vilkår og forandring

Den følgende model har i praksis vist sig at være vigtig for at forstå, hvordan dialog og forhandling er indlejret i regler og basale behov hos mennesker og fællesskaber. Den bringer nogle store områder sammen, som hver for sig kan dyrkes og skabe mening: det være sig grundlæggende juridiske tankegange såvel som grundlæggende tankegange omkring virksomheder og medarbejdere og/eller grundlæggende psykologiske forhold samt religiøse drivkræfter. Kort sagt det som er i spil på et overordnet plan, når fællesskaber fødes, lever og dør. En systematisk og helhedsorienteret måde at anskue blot en brøkdel af det, som mennesker lever med, lever i og af.

Modellen viser, hvordan den sociale ansvarlighed ikke blot udfoldes gennem lovgivning, overenskomster og aftaler, men også hvordan mennesker og fællesskaber kan ændre disse regler enten af den formelle regelvej eller det, som jeg kalder oprørsvejen. Det er i dette dynamiske felt, at det sociale ansvar lever, bliver til virkelighed og fornys.

I midten af modellen finder vi til venstre forhandlingsvejen, der har som mål at få en aftale i stand, medens vi til højre finder dialogvejen, der har som mål at skabe gensidig forståelse.

Denne model lægges ud på gulvet og de forskellige elementer præsenteres med *den grå overligger* som rammen med regler og love, som vi skal rette os efter og som vore dialoger og forhandlinger ofte foregår inden for og må respektere. *Den grå bund* præsenteres som fællesskabers basale grund, den grund, hvor mennesker, ansatte og borgere er til stede med deres liv, og som påvirker og lever med de regler og love, som er gældende, men som på den anden side også direkte eller indirekte er med til at skabe de regler, som nu gælder. Det uanset om det er demokratiske spilleregler, kloge regler vedtaget af andre eller tåbelige regler. Spændingsfeltet er i yderpositionerne angivet med *regelsøjlen* til venstre og med *revolutionssøjlen* til højre. Rammen med overligger og underligger med regelsøjle og revolutionssøjle kan anvendes på de fleste fællesskaber. Lige fra familieskabet, over virksomhederne, nationale som internationale, til stater og revolutioner inden for staterne og på det globale område, hvor revolutionssøjlen mere end regelsøjlen beskriver staternes indbyrdes handlemåde, og som også skaber forståelse for forandringerne i Østeuropa i 1989.

Dialogvejen vælges for at opnå en gensidig forståelse, fordi vore mod-sætninger baserer sig på personlige og kulturelle værdier, som er vigtige for hver enkelt, og som derfor ikke kan forhandles på plads, men netop skal forstås.

Forhandlingsvejen tages for at opnå en aftale. Det er her, hvor vi søger at nå frem til aftaler, selvom vi ser i øjnene, at vore interesser er forskellige, men hvor erkendelse af den fælles grund åbner op for løsninger, som ikke kan ses, når vi alene bevæger os på standpunkterne. Den bruges også for blot at komme videre, hvad enten det drejer sig om dialog eller forhandling. Den handler om, hvad der skal til, for at vi kan starte eller fortsættes vore samtaler?

Modellen kan efter behov gøres dyb ved at dvæle ved fællesskabers basale grund og udforske fællesskabets praksis med hensyn til retfærdighed og medfølelse. Det kan også være, at grundfortællinger om menneskers indbyrdes relationer, natur eller tro kan spille ind. Det kan nærmere udforskes. På det helt dybe niveau har jeg angivet det kollektive ubevidste, fordi der overalt i menneskers relationer er elementer, som ikke er kommet op i bevidstheden, men som ubevidst anes og blot gennem denne anen kan give dyb mening omkring relationer og fællesskaber, og som ligger bag mange grundfortællinger om liv og menneskers indbyrdes relationer og relationer til naturen og det, vi tror på.

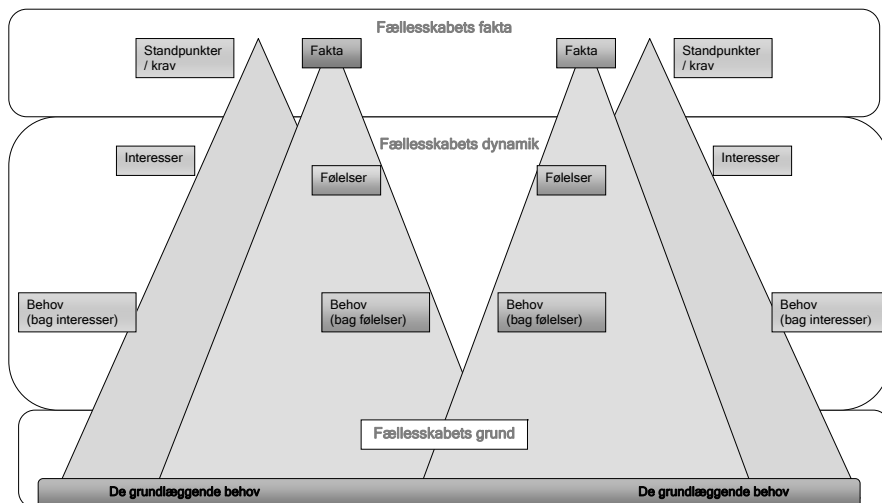
Modellen kan fylde meget og skabe mange vinkler og tanker. Derfor bør den anvendes, sådan at den medvirker til at skabe det overblik og den forståelse, som kan være vigtig i den konkrete sammenhæng.

Vandring i modellen: Her kan du invitere ind og gå i dialog med del-tageren. Du kan spille leder over for ansatte eller tillidsrepræsentant. Du kan spille regering over for borgere. Du kan spille politiker over for borgere. Og I kan indtage positioner, efter om I forhandler eller er i dialog. Du kan også gennemspille konkrete historiske hændelser og blive klogere på det, som skete undervejs, og blive klar over, hvad der rørte sig hos de forskellige, som har indtaget forskellige positioner.

6. Fællesskabets fakta, dynamik og grund

Bjergene i næste model illustrerer det, som sker mellem mennesker i konflikt og under kriser i fællesskaber. Modellen viser, hvordan mennesker kan arbejde sig gennem det dynamiske felt og tage egne følelser og andres følelser i øjesyn, og få klarhed over egne behov og andres behov og se den fælles grund. På denne måde kan modellen hjælpe mennesker til at udvikle sine potentialer som menneske. Modellen anvendes i undervisning.

Fællesskabets fakta, fællesskabets dynamik og fællesskabets grund

Det forreste bjerg viser mennesket, som det udfolder sig gennem fortællingen om, hvilke fakta der er i konflikten, gennem oplevelsen og udfoldelsen af følelser og de umødte behov, som ligger bag følelserne, og endelig den grund, som fællesskabet hviler på, og som alle inderst inde (eller nede) ønsker var til stede (godt naboskab, godt kollegaskab, arbejdsglæde, lykkeligt ægteskab osv.), medens de helt grundlæggende behov svarer til de fundamentale behov, som er nævnt i model 2, og som er fælles for alle mennesker (nemlig: sikkerhed, identitet, anerkendelse, kærlighed og forståelse).

Det bagerste bjerg viser det forhandlende menneske eller den organisation, som ikke er påvirket af følelser, men som fremsætter krav/har standpunkter. Her går øvelsen ud på at skabe bæredygtige aftaler for at finde interesserne, som ligger bag forslaget og de dybereliggende behov. Men de samme grundlæggende og fundamentale behov gælder også her. Her ser vi ofte ledere af større organisationer og virksomheder eller regeringer arbejde. Uden følelser, men bestemt af interesser og behov. Som de netop som ledere er sat til at varetage. Selvfølgelig er der også følelser involveret her. Men det er mere om deres egen forbliven som leder eller karriere.

Fællesskabets fakta – bjergtinderne viser det, som umiddelbart er kendt af andre og set af andre.

Fællesskabets dynamik – er det felt, hvor forandringer kan finde sted. Det felt hvor bevidstheden ændres og fornyes. Det sker i fællesskab med andre og gennem refleksion over følelser og mødte og umødte behov. Det sker gennem engagement i ikke blot egne interesser, men også andres interesser og de behov, som ligger bag. Det er der, der kan forhandles og skabes holdbare og bæredygtige løsninger, medens forhandling på standpunkter

og krav kun fører til kompromiser – der oftest kun kan fastholdes gennem fysisk eller psykisk magtanvendelse.

Dialogen har sin store force netop her, fordi dialogen i hele det dynamiske område kan skabe klarhed og forløsning, fordi dialogen er egnet til at skabe større klarhed om egne og andres interesser og behov, så deltagerne bliver partnere i et fællesskab for at løse opståede interesseremodsetninger. Og på følelsesområdet gennem udfoldelsen af følelserne og de bagvedliggende umødte behov netop bliver i stand til at forløse den enkelte og flytte den enkelte til det glædesfyldte univers.

Fællesskabets grund – Det er her grundlaget for fællesskaber kan erkendes. Det gode naboskab med mine naboer, det gode forældreskab for mine børn, den gode virksomhed og arbejdsplads, når jeg er på arbejde, og det meningsfyldte arbejde. Det gode samfund, når jeg som regering eller politiker tager ansvar, et bæredygtigt globalt menneskeligt fællesskab, når jeg som FN eller som ansvarlig i internationale organisationer er med til at sætte dagsordenen.

De grundlæggende behov – svarer til de fundamentale behov for menneskets udvikling som sikkerhed, identitet, anerkendelse, kærlighed og forståelse, som er nævnt i model 2.

Fælles vandring: Her kan vandringen bestå i at gå ned ad sine egne bjerge og erkende følelser og behov bag følelserne, samt bevæge sig ind på bjerget med interesser og grundlæggende behov. Det kan også bestå i at gå over i den andens mokkasiner og erkende, hvad den anden har gang i. Ikke fordømmende, men netop som forstående, da det dynamiske felt er ens for alle. Det kan også være en vandring ned til fællesskabets grund og erkendelse af, hvad det i virkeligheden er, vi kæmper for sammen. Hvad er det for en grund, som konflikterne og krisen står på og hvad er det for en udvikling, som arbejdet i det dynamiske felt kan føre til? Endelig kan det være godt at erkende vore fælles fundamentale behov.

Modellen skaber rum og indsigt for at tale om følelser og mødte og umødte behov. I stedet for at forhandle om krav og standpunkter, kan forhandlinger nu tage udgangspunkt i interesser og behov. Modellen viser, at bjergene ligner hinanden, og at det er muligt at gå over på det andet bjerg for at se, hvor den anden er, og hvad den anden oplever og har gang i. Endelig illustrerer modellen håbet om en fælles fremtid, fordi basis – til trods for modsætninger og konflikter – er fælles både konkret og generelt.

7. Afslutning

Modeller er ikke virkeligheden. Men modeller er til for at sætte fokus på sammenhænge og mønstre og for at skabe ny forståelse. Det fører også til, at modeller revideres, fornys, og nye modeller kommer til. Når det drejer sig om mennesker og livet, må vi se i øjnene, at vi altid er på vej, at vi af et ærligt hjerte søger sandheden, men aldrig når den, på samme måde, som mennesker gennem årtusinder har gjort det for at skabe forståelse og sammenhæng i deres liv.

For mig har det altid været det vigtigste i mit sociale arbejde at hjælpe mennesker til at genvinde ansvaret for livsudfoldelsen. Det gælder i mit arbejde med alkoholikerne på Kofoeds Skole, i mit arbejde med undertrykte græsrodsbevægelser i det tidligere Jugoslavien, med danske socialarbejdere, blandt tillidsrepræsentanter og ledere og ved implementering af konfliktmægling i Forsvaret.

En bevægelse på vej mod værdsættende fællesskaber, som giver mennesker styrke og frihed. Ja, frimodighed til livet.

Nelson Mandela sagde det så fint, da han holdt sin indsættelsestale som den første sorte præsident i Sydafrika i 1994 efter at have tilbragt 27 år i fængsel som terrorist:⁷

*Vor dybeste frygt er ikke
At vi er utilstrækkelige.
Vor dybeste frygt er,
At vi er grænseløse kraftfulde.
Det er vort lys, ikke vort mørke,
Der skræmmer os mest.
Vi spørger os selv,
Er jeg virkelig strålende begavet,
Vidunderlig, talentfuld
Og eventyrlig?*

*Er det i virkeligheden
ikke det, du er?
Du er et guds barn.
At gøre dig lille
tjener ikke verden.
Der er intet oplyst i
At gøre dig mindre,
Så andre mennesker omkring dig
Ikke vil føle sig usikre.*

7 Nelson Mandela: Fra indsættelsestalen 1994. Her optrykt fra Nyt Aspekt nov. 98.

*Vi er født til at manifestere
 Det Guddommelige i os.
 Det er i os alle!*

*Når vi lader vort eget lys skinne,
 Giver vi ubevidst andre mennesker
 Lov til at gøre det samme.
 Når vi frigør os
 Fra vores egne begrænsninger,
 Befrier vores tilstedeværelse
 Automatisk andre.*

LITTERATUR

- BERLINER, P. & REFBY, M.H. (2004): Community psykologi – introduktion til en praksis. I Berliner, P. (red.) (2004): *Fællesskaber – en antologi om Community Psykologi*. København: Frydenlund Grafisk.
- BUBER, M.(1951): *Distans og Relation*. København: Dualis.
- BUBER, M. (1997 opr. 1923): *Jeg og du*. København: Hans Reitzels Forlag.
- HASTRUP, K. (2004): *Kultur – Det fleksible fællesskab*. København: Univers.
- HONNETH, A. (2003): *Behovet for anerkendelse*. København: Hans Reitzels forlag.
- ISAACS, W. (1999): *Dialogue and the art of thinking together*. New York: Currency Press.
- JUNG, C.G. (2001): *2 analytiske skrifter: Relationerne mellem jeget og det ubevidst*. København: Gyldendal.
- KIERKEGAARD, S. (1962): *Kærlighedens gerninger*. København: Gyldendal.
- LØGSTRUP, K.E. (1962): *Den etiske fordring*. København: Gyldendal.
- LØGSTRUP, K.E. (1996): *Etiske begreber og problemer*. København: Gyldendal.
- MANDELA, N. (1998): *Indsættelsestalen*. *Nyt Aspekt*. November.
- NÆSS, N. (1999): *Livsfilosofi, om følelser og fornuft*. København: Multivers
- RASMUSSEN, L. (1997): *Dialog og diapraksis mellem kristne og muslimer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.